

Cena kompromisu. Konstytucja marcowa i reforma rolna

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Audiobook](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Janusz Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1926*, Poznań 2007.
- Źródło: 49 posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r.

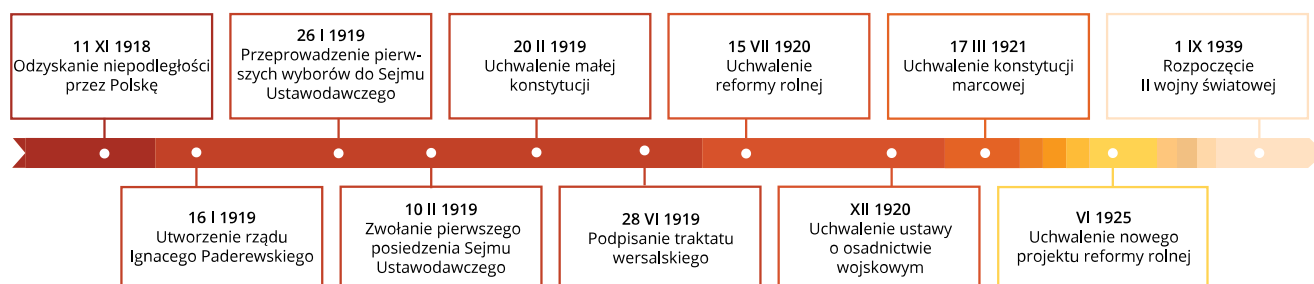
- Źródło: *Preambuła*, [w:] *Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, dostępny online [w:] Strona Główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- Źródło: *Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, dostępny online [w:] [wikisource.org](https://pl.wikisource.org/wiki/Konstytucja_Rzeczypospolitej_Polskiej).
- Źródło: *49 Posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r.*
- Źródło: *49 posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r.*
- Źródło: Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1999.

Cena kompromisu. Konstytucja marcowa i reforma rolna

Księga Konstytucji otwarta na artykule 54 (rota przysięgi), przygotowana do aktu zaprzysiężenia prezydenta.

Źródło: Archiwum Ilustracji PWN, tylko do użytku edukacyjnego.

„Dziś stajemy przed zagadnieniem, czego my chcemy, jaką ma być Polska. Musi być tutaj zachowana ciągłość myśli polskiej, zaczerpnięta nie z jednej głowy, nie w jednym pokoleniu, ale stanowiąca wynik pracy, życia i doświadczeń wielu pokoleń i wieków” – mówił minister spraw wewnętrznych Stanisław Wojciechowski z mównicy sejmowej w 1919 r. Uchwalenie konstytucji było głównym celem Sejmu Ustawodawczego, powołanego do życia w lutym tego roku. Udało się to dopiero po ponad dwóch latach – 17 marca 1921 r. Czy konstytucja marcowa spełniła oczekiwania wszystkich ugrupowań politycznych? Czy zdołała zapewnić porządek i uregulowała ustrój państwa polskiego?

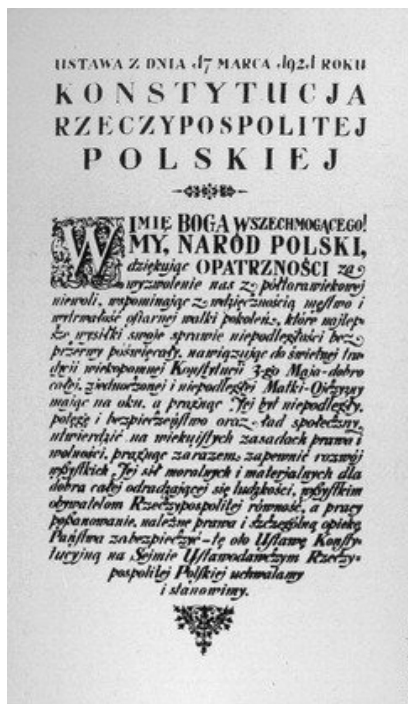

Źródło: Contentplus.sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

- Rozstrzygniesz, jaki ustrój wprowadzała pierwsza konstytucja odrodzonego państwa polskiego.
- Wyjaśnisz, dlaczego ziemianie w II Rzeczypospolitej musieli sprzedawać swoje majątki ziemskie.
- Ocenisz zasadność kompromisów w polityce.

Konstytucja marcowa

Nadrzędnym celem [Sejmu Ustawodawczego](#), powołanego do życia na początku 1919 r., było uchwalenie [konstytucji](#), określającej ustrój państwa polskiego. Tak zwana mała konstytucja mogła stanowić jedynie tymczasowe rozwiązanie. Prace nad nową ustawą zasadniczą opóźniały się ze względu na walki prowadzone o granice państwa, a także brak porozumienia wśród licznych ugrupowań politycznych znajdujących się w parlamencie. W Sejmie dominowały dwa poglądy na przyszły ustrój państwa polskiego: zwolennicy republiki ludowej z jednoizbowym parlamentem i prezydentem wybieranym w wyborach powszechnych spierali się ze zwolennikami dwuizbowego parlamentu, w którym Senat miał dawać przewagę prawicy. Po dwuletnich pracach Komisji Konstytucyjnej (pod przewodnictwem Władysława Seydy, a następnie Macieja Rataja i Edwarda Dubanowiczora) i wielu debatach parlamentarnych pierwsza ustawa zasadnicza została uchwalona 17 marca 1921 r. (stąd jej nazwa: konstytucja marcowa).

Jak fachowo nazywa się wstęp do konstytucji znajdujący się na zdjęciu?

Źródło: Archiwum Ilustracji PWN, tylko do użytku edukacyjnego.

Zgodnie z nowo przyjętą konstytucją państwo polskie było Rzecząpospolitą, czyli republiką, a władza zwierzchnia należała do narodu, w imieniu którego sprawował ją dwuizbowy parlament (Sejm złożony z 444 posłów oraz Senat w składzie 111 senatorów, wybieranych w powszechnych, równych, tajnych, bezpośrednich i proporcjonalnych wyborach). Struktura państwa oparta została na zasadzie trójpodziału władzy: ustawodawczej wykonawczej i sądowniczej. Sejm stanowił główny organ państwa, miał nie tylko pełnię władzy ustawodawczej, ale także kontrolę nad Radą Ministrów (rządem).

Na czele władzy wykonawczej stał prezydent, wybierany na siedmioletnią kadencję przez Zgromadzenie Narodowe.

Reprezentował państwo na arenie międzynarodowej i był zwierzchnikiem sił zbrojnych w czasie pokoju. Wprawdzie powoływał i odwoływał premiera, ale robił to zgodnie z wolą Sejmu. Ponadto zwoływał, zamykał i odraczał sesje Sejmu oraz Senatu. Prezydent nie posiadał inicjatywy ustawodawczej ani prawa weta wobec uchwalanych ustaw. Ponadto każdy akt prawny nabierał mocy po podpisaniu go przez prezydenta oraz przez premiera

i odpowiedniego ministra (tzw. kontrasygnata). Obok prezydenta władzę wykonawczą sprawował rząd, który określał najważniejsze zadania polityki wewnętrznej i zagranicznej. Był to przykład rządów parlamentarno-gabinetowych, gdzie kluczową rolę odgrywał parlament. To on wybierał uzależniony od siebie gabinet (rząd), na czele którego stał premier. Rola prezydenta była marginalna, sprowadzająca się do pełnienia czynności ceremonialnych. Władzę sądowniczą z kolei sprawować miały niezależne sądy, podzielone na sądy powszechne, administracyjne i wojskowe. Sędziów mianował Prezydent.

Inne postanowienia konstytucji marcowej

Ustrój terytorialny II Rzeczypospolitej oparty był na zasadach samorządu terytorialnego – samorząd wyższego stopnia (województwa) nadzorował samorządy niższego stopnia (powiaty). Samorządy terytorialne miały prawo inicjatywy ustawodawczej w zakresie m.in. administracji i kultury.

Mapa administracyjna II Rzeczypospolitej w 1930 r. W jakich województwach powiaty były największe? Co było tego przyczyną?

Źródło: Contentplus.sp. z o.o. na podstawie Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Konstytucja marcowa gwarantowała też wolności i prawa obywatelskie. Każdemu obywatelowi, bez różnicy pochodzenia, wyznania, narodowości czy języka, przysługiwały prawa wyborcze. Obowiązywały również równość wobec prawa oraz prawo do ochrony życia, wolność słowa, wyznania, pracy, nauki i pobytu, własność prywatna była nienaruszalna. Mniejszości narodowe i etniczne miały zapewnioną ochronę grupową – każdy miał prawo do „zachowania swej narodowości i pielęgnowania swej mowy i właściwości narodowych”. Żaden obywatel nie mógł też być ograniczany w prawach z powodu swojego wyznania.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku

« Artykuł 44

Prezydent Rzeczypospolitej podpisuje ustawy wraz z odpowiednimi ministrami i zarządza ogłoszenie ich w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej.

Prezydent Rzeczypospolitej, celem wykonania ustaw i z powołaniem się na upoważnienie ustawowe, ma prawo wydawać rozporządzenia wykonawcze, zarządzenia, rozkazy i zakazy i przeprowadzenie ich użyciem przymusu zapewnić. Takież prawo w swoim zakresie działania mają ministrowie i władze im podległe.

Każdy akt rządowy Prezydenta Rzeczypospolitej wymaga dla swej ważności podpisu Prezesa Rady Ministrów i właściwego ministra, którzy przez podpisanie aktu biorą zań odpowiedzialność.

Źródło: Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, dostępny online [w:] wikisource.org.

Konstytucja marcowa przetrwała w niezmienionej formie jedynie pięć lat, do 1926 roku. Po zamachu majowym Józefa Piłsudskiego wprowadzono zmiany w postaci tzw. noweli sierpniowej, a całkowicie zastąpiła ją konstytucja kwietniowa uchwalona w 1935 r.

Reforma rolna

Oprócz uchwalenia konstytucji jednym z najpilniejszych zadań Sejmu ustawodawczego było podjęcie kwestii reformy rolnej. Miliony **małorolnych** lub bezrolnych chłopów także należało włączyć do życia państwa jako pełnoprawnych obywateli. Z jednej strony strukturę gospodarki wiejskiej cechowała duża koncentracja własności w rękach ziemian, która stanowiła dziedzictwo feudalne i nie odpowiadała potrzebom nowoczesnego państwa. Z drugiej strony panowało ogromne rozdrobnienie gospodarstw chłopskich. Podstawowym celem reformy stało się więc założenie, aby duże majątki ziemskie, będące własnością państwa oraz osób prywatnych, rozdzielić między chłopów z pozostawieniem dotychczasowym gospodarzom części majątku.

„Na czele reform społecznych stawiamy konieczność szybkiego i gruntownego przeprowadzenia reformy rolnej, która musi dać ziemię tym, którzy na niej pracują. Reformę pojmujemy nie tylko jako wielkie zagadnienie gospodarczo-społeczne, ale jako wielki problem państwowy i narodowy, którego rozwiązanie rozszerzy granice naszej Ojczyzny. Utrwali po wieczne czasy pewność naszego narodowego posiadania i spotęguje opór w walce o ziemię, jako podstawę narodowego terytorium” – przekonywał Wincenty Witos podczas posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w 1919 r.

Premier Wincenty Witos w otoczeniu ministrów ze swojego gabinetu w 1926 r. Sprawdź, skąd się wywodził Wincenty Witos, z jaką opcją polityczną był związany i ile razy sprawował funkcję premiera.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, domena publiczna.

Kryzys wywołany przedłużającą się walką o granice, a także wyeksploatowaniem podczas zaborów odbił się na sytuacji gospodarczej państwa. Zubożenie wsi prowadziło z kolei do braku żywności w miastach. 70 proc. ludności mieszkało na wsi, która była przeludniona, a znaczna część ziem leżała odłogiem. By rozładować narastające przeludnienie wsi, proponowano chłopom także emigrację. W latach 1922–1924 do innych państw europejskich wyemigrowało ponad 150 tys. osób, natomiast do krajów zamorskich – ponad 115 tys.

Mieszkańcy wsi na tle wiejskich zabudowań w 1926 r. Jaki był udział chłopów małorolnych i bezrolnych (a więc najuboższych) w strukturze społecznej II Rzeczypospolitej?

15 lipca 1920 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił jednogłośnie reformę rolną. Wpływ na to miała nie tylko radykalizacja nastrojów chłopskich, ale także chęć pozyskania spośród chłopów żołnierzy do udziału w konflikcie polsko-bolszewickim. W lipcu nastąpiły bowiem załamanie frontu i ofensywa bolszewicka. Już w kolejnym roku niemożliwa okazała się pełna realizacja reformy, która stała w sprzeczności z artykułem 99 Konstytucji marcowej, dotyczącego własności.

Art.99. Rzeczpospolita Polska uznaje wszelką własność, czy to osobistą poszczególnych obywateli, czy to zbiorową związków obywateli, instytucji, ciał samorządowych i wreszcie samego Państwa, jako jedną z najważniejszych podstaw ustroju społecznego i porządku prawnego, oraz poręcza wszystkim mieszkańcom, instytucjom i społecznościom ochronę ich mienia, a dopuszcza tylko w wypadkach, ustawą przewidzianych, zniesienie lub ograniczenie własności, czy to sobistej, czy to zbiorowej, ze względów wyższej użyteczności, za odszkodowaniem. Tylko ustawa może postanowić, jakie dobra i w jakim zakresie, ze względu na pożytek ogółu, mają stanowić wyłącznie własność Państwa, oraz o ile prawa obywateli i ich prawnie uznanych związków do swobodnego użytkowania ziemi, wód, minerałów i innych skarbów przyrody – mogą, ze względów publicznych, doznać ograniczenia.

Ziemia, jako jeden z najważniejszych czynników bytu Narodu i Państwa, nie może być przedmiotem nieograniczonego obrotu. Ustawy określają przysługujące Państwu prawo przymusowego wykupu ziemi, oraz regulowania obrotu ziemią, przy uwzględnieniu zasady, że ustrój rolny Rzeczypospolitej Polskiej ma się opierać na gospodarstwach rolnych, zdolnych do prawidłowej wytwórczości i stanowiących osobistą własność.

Dopiero w czerwcu 1925 r. rząd Władysława Grabskiego wniósł do Sejmu nowy projekt ustawy i pod koniec roku reforma rolna została uchwalona. Do 1939 r. rozparcelowano ok. 58 proc. gruntów podlegających ustawie i jednocześnie 1/5 własności majątków ziemskich.

Porównanie głównych założeń reform rolnych z 1920 i 1925 r.

Reforma rolna 1920	Reforma rolna 1925
Przymusowa parcelacja ziemi	Dobrowolna parcelacja pod warunkiem osiągnięcia 200 tys. ha rocznie
Odszkodowanie dla byłych właścicieli w wysokości połowy cen rynkowych	Odszkodowanie według cen rynkowych
Parcelacja gruntów liczących ponad 180 ha (we wschodnich województwach – 400 ha)	Parcelacja gruntów liczących ponad 180 ha (we wschodnich województwach – 300 ha)

Reforma rolna 1920	Reforma rolna 1925
Wysoka cena ziemi związana ze spekulacjami	Wysoka cena ziemi związana ze spekulacjami
Pierwszeństwo wykupu dla bezrolnych i małorolnych, inwalidzi po połowie ceny rynkowej	Pierwszeństwo wykupu dla robotników rolnych i małorolnych chłopów po cenie rynkowej
Parcelacja dóbr kościelnych	Dobra kościelne wyłączone z parcelacji

Źródło: ContentPlus.sp. z o.o.

Władysław Grabski podczas przemówienia w Sejmie w 1926 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, domena publiczna.

Uzupełnieniem reformy rolnej była uchwalona w grudniu 1920 r. ustawa o osadnictwie wojskowym. Przewidywała tworzenie osad zamieszkałych przez byłych żołnierzy Wojska Polskiego na ziemiach, na których mieszkała większość białoruska bądź ukraińska. Miało to na celu zmianę struktury narodowościowej na tych terenach na korzyść Polaków.

Słownik

parcelacja

(od fr. *parcelle* – parcela), podział dużych gospodarstw rolnych na mniejsze działki sprzedawane lub przekazywane komuś w użytkowanie

Zgromadzenie Narodowe

wspólne zgromadzenie Sejmu i Senatu pod przewodnictwem marszałka Sejmu

Sejm Ustawodawczy

jednoizbowy organ władzy ustawodawczej, pierwszy polski parlament powołany w II Rzeczypospolitej w lutym 1919 roku, którego celem było uchwalenie konstytucji.

Zakończył pracę w 1922 roku

konstytucja

najważniejsza ustawa sejmowa w państwie; dokument określający zasady ustroju państwa; pierwsza uchwalona w Polsce została Konstytucja 3 maja w 1791 r.; 20 II 1919 r. uchwalono Małą Konstytucję, która wprowadzała system rządów parlamentarno-gabinetowych; jednak była to konstytucja niepełna i 17 III 1921 zastąpiono ją Konstytucją marcową; obecnie w Polsce obowiązuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.; istnieje kilka rodzajów konstytucji, m.in. konstytucja czasowa, niepełna i konstytucja pełna, która posiada trwały charakter i reguluje wszystkie zagadnienia dotyczące ustroju państwa

Konstytucja marcowa

ustawa zasadnicza uchwalona przez Sejm Ustawodawczy 17 III 1921 roku

folwark

(nm. *Vorwerk*), wielkie gospodarstwo rolne nastawione na produkcję masową; przed uwłaszczeniem chłopów, które miało miejsce w XIX w., folwarki wykorzystywały darmową i przymusową pracę chłopów pańszczyźnianych; w II Rzeczypospolitej działały w oparciu o najemną siłę roboczą

inicjatywa ustawodawcza

prawo do wnoszenia projektów ustaw do właściwych organów ustawodawczych (np. Sejmu), wg konstytucji marcowej przysługiwało rządowi i Sejmowi

małorolny

posiadający małe gospodarstwo rolne

parlament dwuizbowy (bikameralny)

(fr. *parlement*), organ władzy ustawodawczej składający się z izby wyższej i niższej, wg konstytucji marcowej były to odpowiednio Senat i Sejm

trójpodział władzy

według tej koncepcji władzę dzielimy na: ustawodawczą (wg konstytucji marcowej sprawował ją Sejm i Senat), wykonawczą (Prezydent i Rada Ministrów) oraz sądowniczą (sądy i trybunały)

Słowa kluczowe

parcelacja, konstytucja marcowa, Sejm Ustawodawczy, reforma rolna, Rzeczypospolita, Sejm RP, Senat RP, Prezydent RP, Rada Ministrów RP

Bibliografia

Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939*, Warszawa 1999.

J. Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1926*, Poznań 2007.

W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski, 1914-1939*, Warszawa 2011.

Polecenie 1

Wymień zagadnienia, które wywołały największe konflikty wśród różnych ugrupowań politycznych podczas tworzenia konstytucji marcowej, oraz wyjaśnij, na czym polegała istota sporu pomiędzy poszczególnymi ugrupowaniami.

Tvoja odpowiedź

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/Pxw00yFmS>

Konstytucja marcowa – kompromis, który nie spodobał się nikomu

Kiedy 17 marca 1921 roku uchwalano w Sejmie Ustawodawczym konstytucję marcową, posłowie zrezygnowali z przeliczania głosów, demonstrując jedność wobec sprawy tak istotnej dla Polski. Wydawać się mogło, że kompromis zostanie przyjęty z zadowoleniem.

Niestety, mimo doniosłości tego faktu dla dziejów państwa polskiego, po fakcie zasady konstytucji marcowej zostały poddane krytyce przez niemal wszystkie stronnictwa polityczne. Do najbardziej spornych zagadnień należały kwestie takie jak: kształt parlamentu, uprawnienia prezydenta i sposób jego wyboru czy status Kościoła katolickiego oraz mniejszości narodowych.

Stanisław Car, prawnik, późniejszy Minister Sprawiedliwości, zauważał:

„[...] najważniejsze wady ustroju, opartego na konstytucji marcowej, sprowadzają się do tego, że ta konstytucja nie zapewniła mocnej struktury państwa, nie stworzyła silnego rządu, nie otoczyła należytych autorytetem Prezydenta Rzeczypospolitej, nie dała zgranego i zdolnego do działań sejmu, nie utworzyła senatu, który by stanowił czynnik samodzielny w życiu państwowym; senat obecny jest raczej instytucją zbędną. Żaden trzon mocny, na którym mogłaby się oprzeć przyszłość Państwa, nie został przez konstytucję marcową stworzony”.

Krytyki konstytucji marcowej podjął się także Marszałek Państwa Józef Piłsudski:

„Konstytucja zawiera dla pracy Prezydenta Rzeczypospolitej o wiele więcej określników i daje mu na drogę znacznie więcej wskazówek. Przebiegnę tu przed panami pokrótce główne jej działy, tyżące się Pana Prezydenta Rzeczypospolitej. Najczęściej, zgodnie z konstytucją, musi mieć on do czynienia z panami ministrami. Określone to jest w ten sposób, że on sprawuje rządy, rządzą zaś ministrowie, przy czym on jest nieodpowiedzialnym, odpowiedzialnymi są zaś oni. Sytuacja dla Pana Prezydenta Rzeczypospolitej trudna i niewesoła. Albowiem każda jego czynność jest z racji jego nieodpowiedzialności kontrasygnowana. Znajduje się on tak, jak małe dziecko, pod stałą opieką ministrów, że nie użyję tu na serio żartu, że nawet prywatne moje akty w Belwederze muszą być pod opieką i kontrasygnowane. Zarazem jednak Pan Prezydent Rzeczypospolitej ma sprawować rządy. Ile tu pola dla konfliktu, ile tu pola dla tarć i ile tu świadomych lub bezwiednych przeszkód dla pracy Prezydenta Rzeczypospolitej. Rozumiem, że poza Ameryką wszędzie istnieje to samo, a zatem żyć z tym można, a skoro konstytucja nasza tak każe, to i trzeba. Niechybnie jednak wybrnąć z tego Pan Prezydent Rzeczypospolitej może jedynie za pomocą osobistego wpływu, – wpływu, dla którego – prawda – nie ma żadnych ograniczeń, ale też i żadnego przymusu ani dla jednej, ani dla drugiej strony.

Przymus jest raczej po stronie Prezydenta, który musi jednak zgodnie z konstytucją sprawować rządy, ale minusem dla niego jest naturalna u uczciwych ludzi obawa, by wpływ jego nie sięgał tak daleko, aby miał znaczenie przymuszania innych do niesienia odpowiedzialności tam, gdzie on sam jest nieodpowiedzialny. W sytuacji takiej Prezydent powinien mieć umiejętność nieledwie kobiecą dotykania duszy panów ministrów, intuicyjnie szukając do nich drogi i pozostając zarazem pod codzienną i cogodzinną ich opieką. W sprawie ministrów sytuacja w długiej konstytucji jest naprawiona w porównaniu z krótką pod jednym względem, a mianowicie – pod względem załatwiania kryzysów, tych kryzysów, które mają tak smutną historię w ubiegłej dobie. W długiej konstytucji pozostawione to jest indywidualnej, więc szybszej metodzie Pana Prezydenta Rzeczypospolitej. W tej roli, jak ją określałem, zegarmistrza, któremu przynoszą do naprawy zegarek, nie przez niego zepsuty, będzie miał pracę łatwiejszą, niż poprzednio ją miałem”.

Konstytucja marcowa krytykowana była również przez Stanisława Grabskiego, posła na Sejm Ustawodawczy:

„By Polska stała się naprawdę państwem narodu polskiego niezbędne jest:

1) Konsekwentne przeprowadzenie w organizacji władz zarówno państwowych jak samorządowych, zasady, że suwerenem Rzeczypospolitej jest nie ogół jej ludności, a tym mniej jakaś polityczna lub wojskowa koteria – lecz naród polski w swej całości.

2) Ustalenie w organizacji ustawodawstwa państwowego hierarchicznej wyższości spraw dziejowej przyszłości narodu nad sprawami bieżącego życia ludności i poszczególnych jej warstw.

W obecnej naszej konstytucji żadna z tych zasad nie znajduje wyrazu”.

Źródło: ContentPlus.sp. z o.o., M. Gibiec na podstawie S. Grabski, *Państwo Narodowe*, Lwów 1929, s. 174-175, licencja: CC BY-SA 3.0.

Polecenie 2

W 1922 r. Józef Piłsudski odrzucił propozycję ubiegania się o urząd prezydenta. Na podstawie opinii Józefa Piłsudskiego na temat konstytucji marcowej wyjaśnij, dlaczego podjął taką decyzję.

Tvoja odpowiedź

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Zapoznaj się z poniższą karykaturą autorstwa Zdzisława Czernańskiego pt. *Marszałek Piłsudski w ramach konstytucji 17 marca* i odpowiedz na pytania.

Marszałek Piłsudski w ramach konstytucji 17 marca.

Źródło: archiwum.rp.pl, tylko do użytku edukacyjnego.

Dlaczego artysta przedstawił Józefa Piłsudskiego w taki sposób?

Które rozwiązania ustrojowe zawarte w konstytucji marcowej skłoniły artystę do wykonania karykatury?

Ćwiczenie 2

Przyporządkuj kompetencje do poszczególnych organów władzy.

Władza ustawodawcza – sejm

otwieranie sesji sejm

zmiana konstytucji

prawo inicjatywy
ustawodawczej

Władza wykonawcza – prezydent

mianowanie sędziów

prowadzenie polityki
wewnętrznej oraz zagranicznej

Władza wykonawcza – rząd

reprezentacja na arenie
międzynarodowej

prawo inicjatywy
ustawodawczej

wybór prezydenta

odwoływanie rządu

uchwalanie ustaw

Ćwiczenie 3

Zaznacz po dwa artykuły z konstytucji: na czerwono – ograniczające władzę wykonawczą, na żółto – wzmacniające władzę sejmu, na zielono – wskazujące na prawa obywateli. Kolorem szarym zaznacz artykuł nie pasujący do żadnego z powyższych.

wskazujące na prawa obywateli

ograniczające władzę wykonawczą

wzmacniające władzę sejmu

inne

Artykuł 2.

„Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy.”

Artykuł 10.

„Prawo inicjatywy ustawodawczej przysługuje Rządowi i Sejmowi. Wnioski i projekty ustaw, pociągające za sobą wydatki ze Skarbu Państwa, muszą podawać sposób ich zużycia i pokrycia.”

Artykuł 39.

„Prezydenta Rzeczypospolitej wybierają na lat siedem bezwzględną większością głosów Sejm i Senat, połączone w Zgromadzenie Narodowe. Zgromadzenie Narodowe zwołuje Prezydent Rzeczypospolitej w ostatnim kwartale siedmioletnia swego urzędowania.”

Artykuł 43.

„Prezydent Rzeczypospolitej sprawuje władzę wykonawczą przez odpowiedzialnych przed Sejmem ministrów i podległych im urzędników.”

Artykuł 58.

„Do odpowiedzialności parlamentarnej pociąga ministrów Sejm zwykłą większością. Rada Ministrów i każdy minister z osobna ustępują na żądanie Sejmu.”

Artykuł 96.

„Wszyscy obywatele są równi wobec prawa. Urzędy publiczne są w równej mierze dla wszystkich dostępne na warunkach, prawem przepisanych. Rzeczpospolita Polska nie uznaje przywilejów rodowych ani stanowych, jak również żadnych herbów, tytułów rodowych i innych, z wyjątkiem naukowych, urzędowych i zawodowych.»

Artykuł 99.

«Rzeczpospolita Polska uznaje wszelką własność, czy to osobistą poszczególnych obywateli, czy to zbiorową związków obywateli, instytucji, ciał samorządowych i wreszcie samego Państwa, jako jedną z najważniejszych podstaw ustroju społecznego i porządku prawnego, oraz poręcza wszystkim mieszkańcom, instytucjom i społecznościom ochronę ich mienia, a dopuszcza tylko w wypadkach, ustawą przewidzianych, zniesienie lub ograniczenie własności, czy to osobistej, czy to zbiorowej, ze względów wyższej użyteczności, za odszkodowaniem. Tylko ustawa może postanowić, jakie dobra i w jakim zakresie, ze względu na pożytek ogółu, mają stanowić wyłącznie własność Państwa, oraz o ile prawa obywateli i ich prawnie uznanych związków do swobodnego użytkowania ziemi, wód, minerałów i innych skarbów przyrody — mogą, ze względów publicznych, doznać ograniczenia.»»

Źródło: *Fragment konstytucji marcowej*, tekst Konstytucji dostępny online na stronie głównej Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Ćwiczenie 4

Wróć do fragmentów konstytucji marcowej z ćwiczenia 3. Który artykuł stał w sprzeczności z reformą rolną przeprowadzoną w 1920 r.? Uzasadnij odpowiedź.

☐ Artykuł 43.

☐ Artykuł 2.

☐ Artykuł 58.

☐ Artykuł 99.

☐ Artykuł 10.

☐ Artykuł 39.

☐ Artykuł 96.

Tvoja odpowiedź

Przeanalizuj mapę oraz dane z „*Rocznika Statystycznego*” przedstawiające stan na rok 1921, a następnie wykonaj polecenia.

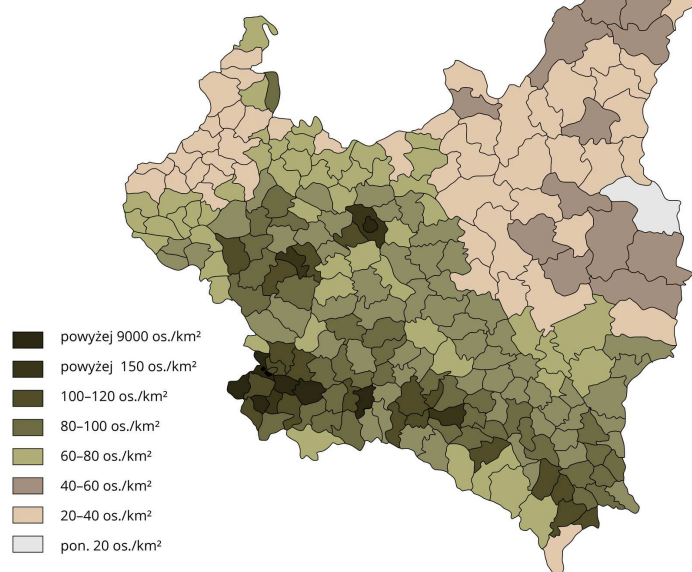
Tabela 1

Powierzchnia w ha			
Wielkość gospodarstw według powierzchni ogólnej	Liczba gospodarstw	Powierzchnia ogólna	
		Liczby bezwzględne	%
Polska	3251909	30340669	100,0
%	-	100	-
0,0 – 0,5 ha	333 859	98 931	0,3
0,5 – 1 ha	271 986	208 444	0,7
1 – 2 ha	502 913	768 235	2,5

Powierzchnia w ha			
2 – 3 ha	379 437	962 122	3,2
3 – 4 ha	1 222 152 345 790		4,0
4 – 5 ha	276 624	1 248 286	4,1
5 – 10 ha	733 256	5 155 848	17,0
10 – 20 ha	311 529	4 190 220	13,8
20-50 ha	76 436	2 141 374	7,1
50-100 ha	11 163	754 880	2,6
Powyżej 100 ha	18 916	13 589 177	44,8

Źródło: *Rocznik statystyczny 1927 r.*, Biblioteka publiczna m. st. Warszawa, tekst dostępny online

Gęstość zaludnienia II Rzeczypospolitej
według spisu powszechnego w 1931 roku

Źródło: ContentPlus.sp. z o.o. na podstawie Maciej Szczepańczyk, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Tabela 2 (w dwóch częściach)

Województwa	Powierzchnia ogólna	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha				
		1 - 2	2 - 3	3 - 4		
0,0 - 0,5	0,5 - 1					
W liczbach bezwzględnych						
Polska	30 340 669	93 931	208 444	765 235	962 122	1 222 152
M. st. Warszawa	5 736	409	296	546	422	318

Województwa	Powierzchnia ogólna	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha				
Warszawa	2 648 024	5 755	10 489	24 467	37 390	68 278
Łódź	1 706 333	3 888	10 074	31 779	43 158	77 192
Kielce	2 196 947	5 926	14 591	62 259	82 902	161 962
Lublin	2 624 720	5 519	11 345	36 642	57 693	139 468
Białystok	2 304 825	2 816	4 040	18 044	35 347	62 320
Wilno	1 204 827	896	953	8 170	18 952	36 026
Nowogródek	1 791 987	1 272	1 880	15 969	38 925	68 154

Województwa	Powierzchnia ogólna	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha				
		1	2	18	38	
Polesie	3 242 634	381	597	231	068	58 735
Wołyń	2 474 141	377	033	312	599	107 534
Poznań	2 571 599	435	749	646	246	25 696
Pomorze	1 576 675	639	759	113	623	15 177
Śląsk Cieszyński	95 990	976	294	867	595	4 148
Kraków	1 301 988	920	228	172	893	117 239
Lwów	1 934 460	466	382	566	925	141 953

Województwa	Powierzchnia ogólna	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha				
Stanisławów	1 212 732	14 039	35 968	100 846	81 058	54 148
Tarnopol	1 295 601	10 182	28 781	106 500	99 236	84 702
Gospod. wpis. Przez władze wojskowe	62 450	37	44	116	88	102
Województwa	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha					
4 - 5	5 - 10	10 - 20	20 - 50	50 - 100	Powyżej 100	
W liczbach bezwzględnych						
Polska	1 245 236	5 158 848	4 190 229	2 141 374	754 880	13 589 177
M. st. Warszawa	312	896	629	737	610	561

Województwa	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha					
Warszawa	73 689	501 689	602 292	299 939	79 334	944 702
Łódź	92 970	451 054	343 911	92 144	19 509	540 688
Kielce	164 348	613 315	259 487	43 622	18 121	770 414
Lublin	141 454	701 957	489 553	129 134	29 292	882 653
Białystok	72 079	439 571	494 674	236 567	47 006	982 331
Wilno	37 104	188 390	162 987	129 733	63 614	559 002
Nowogródek	72 840	300 735	213 707	119 582	52 955	905 968

Województwa	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha					
Polesie	68 854	320 317	296 859	192 464	54 892	2 190 226
Wołyń	129 228	547 294	355 724	123 877	34 315	1 073 851
Poznań	28 187	171 436	425 499	360 095	108 337	1 377 373
Pomorze	16 768	99 925	226 611	259 041	134 139	783 952
Śląsk Cieszyński	3 451	12 163	13 735	11 340	2 575	37 856
Kraków	113 228	281 890	104 975	33 490	23 826	357 127
Lwów	122 272	249 104	80 881	38 643	34 398	857 919

Województwa	Wielkość gospodarstwa według powierzchni ogólnej w ha					
	44 389	96 696	46 056	34 417	22 715	683 400
Stanisławów						
Tarnopol	67 040	180 924	71 898	35 174	27 068	584 106
Gospod. wpis. Przez władze wojskowe	119	493	742	1 345	2 193	57 171

Źródło: *Rocznik statystyczny 1927 r.*, Biblioteka publiczna m. st. Warszawa, tekst dostępny online

Przytocz dane, które udowadniają tezę o rozdrobnieniu gospodarczym w Polsce.

Określ, w których rejonach Polski dominuje wielka własność ziemska. Wskaż czynniki, które mają na to wpływ.

II Rzeczpospolita była państwem niejednorodnym narodowo. Ukraińcy, Żydzi, Białorusini, Niemcy, a także inne narody stanowiły ok. 1/3 ludności Polski. Na podstawie fragmentu konstytucji marcowej oceń, czy dokument uprzywilejowuje jakąś narodowość lub wyznanie. Czy tworzy ograniczenia wobec innych narodowości oraz religii? Uzasadnij odpowiedź.

“ *Preambuła*

W Imię Boga Wszechmogącego!

My, Naród Polski, dziękując Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i wytrwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swoje sprawie niepodległości bez przerwy poświęcały, nawiązując do świetnej tradycji wiekopomnej Konstytucji 3-go Maja – dobro całej, zjednoczonej i niepodległej Matki-Ojczyzny mając na oku, a pragnąc Jej być niepodległą, potęgę i bezpieczeństwo oraz ład społeczny utwierdzić na wiekuistych zasadach prawa i wolności, pragnąc zarazem zapewnić rozwój wszystkich Jej sił moralnych i materialnych dla dobra całej odradzającej się ludzkości, wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej równość, a pracy poszanowanie, należne prawa i szczególną opiekę Państwa zabezpieczyć – tę oto Ustawę Konstytucyjną na Sejmie Ustawodawczym Rzeczypospolitej Polskiej uchwalamy i stanowimy.

Artykuł 109.

Każdy obywatel ma prawo zachowania swej narodowości i pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych.

Osobne ustawy państwowe zabezpieczą mniejszościom w Państwie Polskim pełny i swobodny rozwój ich właściwości narodowościowych przy pomocy autonomicznych związków mniejszości o charakterze publiczno-prawnym w obrębie związków samorządu powszechnego. [...]

Artykuł 110.

Obywatele polscy, należący do mniejszości narodowościowych, wyznaniowych lub językowych, mają równe z innymi obywatelami prawo zakładania, nadzoru i zawiadywania swoim własnym kosztem zakładów dobroczynnych, religijnych i społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych, oraz używania w nich swobodnie swej mowy i wykonywania przepisów swej religii.

Artykuł 114.

Wyznanie rzymsko-katolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań.

Źródło: *Preambuła*, [w:] *Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*., dostępny online [w:] Strona Główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Twoja odpowiedź

Na podstawie poniższych materiałów oraz informacji z lekcji wymień po dwa argumenty przemawiające za parcelacją i przeciw niej, najistotniejsze z punktu widzenia państwa, ziemian oraz chłopów.

((Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski

Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939

Nie ulega wątpliwości, że dla wielu środowisk chłopskich – zwłaszcza niezamożnych – oraz dla robotników rolnych postulat parcelacji wielkiej własności ziemskiej należał do podstawowych punktów programu politycznego. Likwidacja folwarków była także żądaniem socjalistów i komunistów [...]. Natomiast ziemianie namiętnie bronili swego stanu posiadania, przytaczając argumenty ekonomiczne (folwarki – według nich – były podstawą przemysłu rolnego, wysokiej kultury upraw i hodowli, zapewniały samowystarczalność żywnościową kraju, szczególnie ważną na wypadek wojny), polityczne (dwory polskie stanowiły ostoję narodowej kultury, zwłaszcza na kresach) oraz historyczne.

Źródło: Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1999.

((Jan Stapiński, prezes Polskiego Stronnictwa Ludowego - Lewica

49 Posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r

Żądamy wywłaszczenia obszarów dworskich bez zapłaty i bez odszkodowania. Godzimy się tylko na dostarczenie wywłaszczonym obszarnikom pensji na pewien czas, aż się nauczą pracować, tudzież na koszt nauki szkolnej ich dzieci. Zapłata za ziemię obszarnikom się nie należy, albowiem najpierw oni w dawnych latach albo za darmo tę ziemię posiadli, albo chłopom wydarli. Następnie chłopci swą pracą na łanach dworskich albo zupełnie bezpłatną za pańszczyzny, albo nisko płaconą po zniesieniu pańszczyzny, rzeczywiście wartość owej ziemi już dworom

odrobili. [...] Chłopi zapłacą za przydzielone im grunta chętnie w miarę możliwości, ale do Kasy Państwowej na potrzeby państwa, a nie obszarnikom na zbytki. Państwo nasze potrzebuje teraz i będzie potrzebować wielkich sum na urządzenie państwowe, na budowę kolei, dróg lądowych i wodnych, na inwalidów, na odbudowę gospodarstw i fabryk zniszczonych przez wojnę, na spłatę długów itd. Dlatego też i rząd powinien stanąć na naszym stanowisku, aby nie płacić obszarnikom za grunta tylko do kasy państwowej, a za to rząd pomoże chłopom zagospodarować się na przydzielonej ziemi.

Źródło: Jan Stapiński, prezes Polskiego Stronnictwa Ludowego - Lewica, 49 Posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r.

((Władysław Kiernik, działacz ruchu ludowego

49 Posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r

Ziemia przechodzi do rąk następców tych pokoleń, które ją przez tysiące lat swoim trudem i potem uprawiały i w ten sposób pomnażały majątek tych, od których państwo dzisiaj ziemię odbiera.

Źródło: Władysław Kiernik, działacz ruchu ludowego, 49 Posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r.

((ziemianin Światopełk-Mirski

49 posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r

Ustawa o reformie rolnej wprowadziła do zagadnień agrarnych elementy sztuczne wynikające jedynie z dążeń do ilościowego rozwiązania sprawy agrarnej – mechanicznego obdzielenia jak największej ilości ludzi ziemią, nie zaś jakościowego, tj. wytworzenia zdrowej struktury agrarnej opartej o różnorodne typy gospodarstw wiejskich. Bo przecież za niezdrową strukturę agrarną należy uznać zwiększenie i ugruntowanie się typu gospodarstwa wegetatywnego, niesamodzielnego.

Źródło: ziemianin Światopełk-Mirski, 49 posiedzenie Sejmu Ustawodawczego z dnia 13 czerwca 1919 r.

Argumenty „za”:

Państwo

Ziemiaństwo

Chłopi

Argumenty „przeciw”:

Państwo

Ziemiaństwo

Chłopi

Ćwiczenie 8

Na podstawie tekstu źródłowego z ćwiczenia 3 wskaż które stwierdzenia są prawdziwe, a które fałszywe.

Stwierdzenie	Prawda	Fałsz
Konstytucja marcowa wprowadzała trójpodział władzy i ustrój parlamentarno-gabinetowy.	☐	☐
Władz ustawodawcza była nadrzędna wobec władzy wykonawczej.	☐	☐
Najwyższą władzę w państwie sprawował prezydent RP.	☐	☐
Prezydent miał prawo weta wobec uchwał sejmu.	☐	☐
Rada Ministrów była odpowiedzialna przed sejmem i prezydentem RP.	☐	☐

Dla nauczyciela

Autor: Joanna Kalinowska

Przedmiot: Historia

Temat: Cena kompromisu. Konstytucja marcowa i reforma rolna

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

Zakres podstawowy

XLII. Dzieje polityczne II Rzeczypospolitej. Uczeń:

- 1) charakteryzuje ustrój polityczny II Rzeczypospolitej na podstawie konstytucji marcowej z 1921 r.,
- 3) ocenia wpływ Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego oraz innych polityków na kształt II Rzeczypospolitej; porównuje ich wizje Polski;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie.

Cele operacyjne:

Uczeń:

- rozstrzyga, jaki ustrój wprowadzała pierwsza konstytucja odrodzonego państwa polskiego;
- wyjaśnia, dlaczego ziemianie w II Rzeczypospolitej musieli sprzedawać swoje majątki ziemskie;
- ocenia zasadność kompromisów w polityce.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- rozmowa nauczająca z wykorzystaniem ćwiczeń interaktywnych;
- analiza materiału źródłowego (porównawcza);
- dyskusja.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda;
- telefony z dostępem do internetu.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. **Przygotowanie do zajęć.** Nauczyciel loguje się na platformie i udostępnia uczniom e-materiał „Cena kompromisu. Konstytucja marcowa i reforma rolna”. Prosi uczestników zajęć o zapoznanie się z tekstem w sekcji „Przeczytaj” tak, aby podczas lekcji mogli w niej aktywnie uczestniczyć i wykonywać polecenia.

Faza wstępna:

1. Nauczyciel odczytuje wyświetlony na tablicy temat lekcji oraz cele zawarte w sekcji „Wprowadzenie” i poleca uczniom lub wybranej osobie, aby sformułowała kryteria sukcesu.
2. **Raport z przygotowań.** Nauczyciel, przy użyciu dostępnego w panelu użytkownika raportu, weryfikuje przygotowanie uczniów do lekcji: sprawdza, którzy uczestnicy zajęć zapoznali się z udostępnionym e-materiałem.
Nauczyciel poleca uczniom, aby zgłaszali swoje propozycje pytań do wspomnianego tematu. Jedna osoba może zapisywać je na tablicy. Gdy uczniowie wyczerpią swoje pomysły, a pozostały jeszcze jakieś ważne kwestie do poruszenia, nauczyciel uzupełnia informacje.

Faza realizacyjna:

1. **Praca z multimedium („Audiobook”).** Uczniowie zapoznają się z medium i wykonują polecenie nr 1 „Wymień zagadnienia, które wywołały największe konflikty wśród różnych ugrupowań politycznych podczas tworzenia konstytucji marcowej, oraz wyjaśnij, na czym polegała istota sporu pomiędzy poszczególnymi ugrupowaniami.”
2. Nauczyciel czyta polecenie 2: „W 1922 r. Józef Piłsudski odrzucił propozycję ubiegania się o urząd prezydenta. Na podstawie opinii Józefa Piłsudskiego na temat konstytucji marcowej wyjaśnij, dlaczego podjął taką decyzję.” i poleca uczniom, aby wykonali je w parach. Wybrana osoba prezentuje propozycję odpowiedzi, a pozostali uczniowie ustosunkowują się do niej. Nauczyciel w razie potrzeby uzupełnia ją, udziela też uczniom informacji zwrotnej.
3. **Utrwalanie wiedzy i umiejętności.** Nauczyciel przechodzi do sekcji „Sprawdź się”. Zapowiada uczniom, że w kolejnym kroku będą rozwiązywać ćwiczenia od 1 do 6 – od najprostszych do najtrudniejszych – i będą to robić wspólnie. Wybrana osoba czyta po kolei polecenia. Po każdym przeczytanym poleceniu nauczyciel daje uczniom określony czas na przygotowanie się, a następnie ochotnik udziela odpowiedzi. Reszta uczniów ustosunkowuje się do niej, proponując swoje pomysły. Nauczyciel w razie potrzeby koryguje odpowiedzi, dopowiada istotne informacje, udziela uczniom informacji zwrotnej.
4. Następne ćwiczenie nr 7 wyświetlone przez nauczyciela na tablicy uczniowie wykonują, pracując w parach. Podczas wspólnych dyskusji rozwiązują zadanie, następnie łączą się z inną parą i kontynuują swoją dyskusję, uzasadniając swój wybór.
5. Nauczyciel udostępnia uczniom za pomocą rzutnika lub tablicy interaktywnej ćwiczenie 8. Uczniowie pracują indywidualnie. Po zalogowaniu się na telefonie, tablecie lub komputerze przystępują do rozwiązywania zadania. Nauczyciel obserwuje postęp pracy i rezultaty. Prosi wybranego ucznia, który wskazał błędne rozwiązanie, o uzasadnienie swojej decyzji i zaprasza pozostałych uczniów do dyskusji.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel ponownie odczytuje temat lekcji „Cena kompromisu. Konstytucja marcowa i reforma rolna” i inicjuje krótką rozmowę na temat kryteriów sukcesu. Czego uczniowie się nauczyli? Na koniec poleca chętnemu uczniowi podsumowanie i – jeśli to potrzebne – uzupełnia informacje.
2. Nauczyciel omawia przebieg zajęć, wskazuje mocne i słabe strony pracy uczniów, udzielając im tym samym informacji zwrotnej.

Praca domowa:

1. Opracuj podsumowanie tematu „Cena kompromisu. Konstytucja marcowa i reforma rolna” w formie pytań do krzyżówki.

Materiały pomocnicze:

- Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1999.

- J. Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1926*, Poznań 2007.
- W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski, 1914-1939*, Warszawa 2011.
- *Wielka historia świata*. Tomy 1-12 (praca pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności); Świat Książki 2004-2006.
- *Wielka historia Polski*, tomy 1-10; Oficyna Wydawnicza FOGRA, Kraków 2016.
- Seria *Historia powszechna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011-2019.
- E. Brudnik, A. Moszyńska, B. Owczarska, *Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie. Przewodnik po metodach aktywizujących*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2011.
- Wybór tekstów źródłowych do wskazanej epoki.

Wskazówki metodyczne:

- Uczniowie mogą przed lekcją zapoznać się z informacjami w sekcji „Audiobook”, aby aktywnie uczestniczyć w zajęciach i pogłębiać swoją wiedzę.